

Koncepty a dějiny

PROMĚNY POJMŮ
V SOUČASNÉ
HISTORICKÉ
VĚDĚ

Lucie Storchová a kol.

SCRIPTORIVM

Publikace vznikla v rámci projektu *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes* řešeného na FF UK v Praze (MSM0021620827).

Kapitola *Politika* (s. 133–144) vznikla v rámci řešení grantu GAČR P410/10/P316 a s podporou RVO: 67985921.

Kapitola *Gender* (s. 194–204) je výstupem projektu Specifického vysokoškolského výzkumu na Univerzitě Karlově č. 267 704.

Kapitola *Etnicita* (s. 205–219) vznikla v rámci grantového projektu GAČR č. P410/11/1201 „Jan Amos Komenský jako místo paměti. Polyvalentní imaginace paměti a (re)konstruování kánonu“.

Kapitola *Identita/Alterita* (s. 233–243) vznikla v rámci grantového projektu GAČR č. P410/11/1201 „Jan Amos Komenský jako místo paměti. Polyvalentní imaginace paměti a (re)konstruování kánonu“.

Kapitola *Modernizace* (s. 258–268) vznikla jako podkladová studie v souvislosti s plněním výzkumného projektu GAČR č. P405/10/J060 „Náboženské kultury v Evropě v 19. a 20. století“.

Kapitola *Válka* (s. 308–318) je výstupem projektu Specifického vysokoškolského výzkumu na Univerzitě Karlově č. 260 122.

Kapitola *Zbožnost* (s. 319–337) vznikla v rámci postdoktorského grantu GAČR č. P405/11/P510 „Anna Kateřina a František Karel Sweerts-Sporck jako prostředkovatelé v procesech kulturní výměny na přelomu baroka a osvícenství“.

Lektorovali: prof. Miloš Řezník, Ph.D.
PhDr. Vladimír Urbánek, Ph.D.

Při grafickém zpracování obálky byl použit motiv z plakátu Ela Lisického *Klinom krásným bej belych* (1919).

Authors © Radek Buben, Veronika Čapská, Miloš Havelka, Jan Horský, Jaroslav Ira, Markéta Křížová, Rudolf Kučera, Karolína Pauknerová, Michal Pullmann, Jiří Růžička, Lenka Řezníková, Matěj Spurný, Lucie Storchová, Karel Šima, Jan Tuček, 2014
© Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2014
Design © Scriptorium, 2014

ISBN 978-80-87271-87-2

MĚSTO

Jaroslav Ira

Úvod

Pokud bychom chtěli pojmenovat velké obraty v humanitních a společenských vědách, které se výrazně promítly do historického studia města v druhé polovině 20. století, je zapotřebí vzít v potaz dva charakteristické aspekty studia měst, které identifikaci zásadních posunů v přístupu k urbánní problematice poněkud komplikují. Těmi jsou značná šíře a různorodost urbánních dějin, a především velmi složitá a mnohostranná otázka, jak vůbec město definovat a pojmově i teoreticky uchopit. Zbytek úvodu se soustředí na tyto otázky. Následující část nastíní obraz urbánních dějin do 80. let minulého století. Kulturní obrat v historickém studiu měst je předmětem třetí části. Poslední část se zaměří na prostorový obrat v urbánních dějinách.

Město je tradičním předmětem dějepiscectví. Teprve v polovině 20. století se však formují urbánní dějiny jako relativně samostatný obor, který se soustřeďuje na město a urbánní rozměr vývoje společnosti, přičemž od tradičních dějin měst – zvláště četných „biografií“ individuálních měst – se odlišuje zejména aspirací na postižení obecnějších souvislostí vývoje měst. Avšak hranice disciplíny byly v poválečném období přinejmenším nezřetelné. Urbánní dějiny se od počátku prolínaly s hospodářskými a sociálními dějinami a v novější době také s dějinami kulturními. Nadto se urbánní dějiny považují za interdisciplinární obor *par excellence*, přičemž programová otevřenost vůči nehistorickým disciplínám patří k ústředním znakům jeho sebepojetí. Nejde však jen o metodologické a konceptuální podněty. Jiné obory tvoří výraznou složku disciplíny, včetně řady jejích kanonických prací. Interdisciplinarita ovšem soustavně tříští urbánněhistorické bádání, které spíše než jednotný koncept města nebo společná teoretická debata pojí společný tematický zájem a síť akademických institucí: konferencí, časopisů, asociací a center urbánních dějin. Jednotlivé disciplíny pochopitelně vnášejí své specifické přístupy a perspektivy. Do urbánních dějin navíc zasahují teoretické debaty a posuny, které primárně s městem nesouvisí.

Otázka definice či pojmu města má několik rozměrů. Velmi záleží na tom, s jakými záměry se bádání k městu obrací. Značná část urbánněhistorického bá-

Za diskuse nad tímto textem bych rád poděkoval Michèle Dagenais.

dání necítí potřebu město definovat. To je typické např. pro tradiční dějiny jednotlivých měst. Avšak i teoreticky náročnější studie se často zaměřují na specifické aspekty města, zatímco samotné jeho vymezení ponechávají stranou. Vystačí si s běžným pojetím města jako místa, v němž se jakékoli dění automaticky považuje za urbánní (GILFOYLE 1998, s. 176). Za pojmem „urbánní“ se však často skrývá určitá implicitní představa, co činí město městem. Např. četné studie městské modernity, zabývající se kulturně-sociálním rozměrem nového prostředí velkoměsta v 19. století, implicitně pojmají město jako velké a hustě zastavěné sídlo, jež se vyznačuje vysokou koncentrací kulturně a sociálně různorodého obyvatelstva, ale i zboží, služeb či sensorických podnětů, které dotvářejí specifické velkoměstské prostředí.

V určitých badatelských kontextech je striktní vymezení města nezbytné. Např. ve výzkumu urbanizace Evropy nebo dílčích regionů bylo třeba stanovit mezní definici, jaká sídla lze považovat za město a co definuje práh „urbanity“. Odtud pramenila klasická debata, zda určující kritéria jsou právně-institucionální, demografická, funkcionální, nebo morfologická. Vymezení, které navrhuje Peter Clark (2008, s. 10) ve své nejnovější syntéze evropských urbánních dějin, je záměrně natolik široké, aby zahrnulo města nejrozličnějšího typu a v nejrozličnějších obdobích, a to včetně těch velmi malých: „města obvykle – nikoli však nutně – mají relativně vysokou hustotu obyvatelstva, specializované hospodářské funkce, komplexní společenské a politické struktury, kulturní vliv, jenž překračuje jejich hranice, a specifické zastavěné prostředí.“ Otázka, co považovat za město a kde vést hranici mezi městem a ne-městem, je zásadní např. i pro téma vztahu mezi městem a venkovem. Značná rozmanitost městských sídel napříč časem a prostorem ovšem výrazně ztěžuje hledání univerzální definice města a spíše zakládá otázku, jak definičně uchopit některé fenomény (např. urbánní regiony). Proto se často užívají specifické termíny (velkoměsto, předmoderní město apod.).

Náročný úkol představuje otázka, jak obecným pojmem vyjádřit mnohorozměrný fenomén, jakým město je. V elementární rovině jde o vymezení badatelského pole urbánních dějin: co vše zahrnout pod město, aby termín nebyl příliš reduktivní, či naopak natolik široký, že ztratí smysl? Na vyšší úrovni pak vzniká problém, jak konceptuálně propojit jednotlivé aspekty města a roviny jeho vývoje, neboť „syntetický faktor“ urbánních dějin předpokládá, že město znamená něco více než jen souhrn svých dílčích složek (JANSEN 2001, s. 32). Jak koherentně definovat město, aniž by se potlačily nejrozličnější jeho aspekty? Adelheid von Saldern (b. d.) odpovídá pragmaticky: město je prostor nejrozličnějších procesů a sfér, např. sociálních vztahů, dopravy, volného času, vnímání, práce, konzumu, je místem paměti a v neposlední řadě sociální konstrukcí sebe sama. Tvoří tak mnohorozměrné výzkumné pole, přičemž úkol urbánních dějin spočívá v „inovativním propojování“ (*Vernetzung*) jednotlivých výzkumných polí. Kromě určité pružnosti spočívá teoretická výhoda takovéhoto odpovědi v tom, že město definičně neuzavírají vůči širším kontextům.

Jedna z klíčových otázek urbánních studií totiž zní, jak uchopit město ve vztahu k širšímu kontextu. Podle Harryho Jansena (2001) urbánní dějiny kolísají mezi dvěma typy definicí města. Dichotomní definice vymezují město protikladně a kontrastně vůči jeho okolí (např. oproti venkovu nebo obecněji oproti širším sociálním systémům). Toto pojetí je typické pro lokální městské biografie, které

město zobrazují jako uzavřený a vydělený celek. Tvoří však východisko i v oněch obecnějších studiích, které považují město za faktor (např. „motor civilizace“) či nezávislou proměnnou historického vývoje. Komplementární definice naproti tomu konstruuje město jako součást větších systémů, tedy závislou proměnnou, kterou lze vysvětlit jen z hlediska obecnějšího vývoje společnosti. Nejde však pouze o určitou představu města, která stojí v pozadí urbánněhistorického psaní. Otázka se váže k obecnější debatě v urbánních studiích: zda – a v jakém smyslu – město vymezuje svébytnou disciplínu a specifickou urbánní teorii; zda město představuje sociální entitu *sui generis*; a konečně, zda je město vhodnou rovinou analýzy pro výzkum urbánní společnosti. Záporné odpovědi nikterak nepopírají účelnost a závažnost studia města, podřazují jej nicméně jiným oborům, obecné teorii společnosti a studiu sociálních procesů, které město utvářejí. Příkladem je marxistická perspektiva: východiskem kritického studia urbánní otázky nemá být samotné město, nýbrž interakce procesů a vztahů, které se ve městě realizují (např. KATZNELSON 1992). Henri Lefebvre (2003) vyjádřil toto pojetí např. analytickou triádou, ve které je město rovinou, jež pouze prostředkuje mezi globální rovinou státu, moci, trhu či vědění a rovinou „habitace“, užívání města ze strany obyvatel. Nicméně pro Lefebvra je rovina města zásadní v tom smyslu, že právě město (jeho prostor) tvoří „místo boje“, tj. že ve městě – např. v zápase o jeho urbanistické uspořádání – se koncentrují a projevují obecnější společenské vztahy a konflikty. Je proto příznačné, že Lefebvre sklidil kritiku z ortodoxně marxistických pozic za vydělování urbánní roviny jako příliš autonomního faktoru vůči fundamentální rovině výrobních vztahů (srov. KATZNELSON 1992; SOJA 1989).

Studium města a urbanizace vždy úzce souviselo se společenským kontextem a významem měst jako sféry politické praxe. Někteří kritičtí/cké a sociálně angažovaní/é autoři a autorky proto napadli mocenské a ideologické implikace samotného definování města, přičemž podrobili kritice velké, totalizující a normativní (zejména urbanistické) koncepty měst. Např. Lefebvre: na jedné straně v 60. letech poukazoval, že tzv. fragmentární vědy (např. sociologie), analyzující město jen skrze své dílčí pojmy a metody, nejsou schopny uchopit urbánní fenomén komplexně, zatímco filosofie města kladla pouze tradiční otázky, např. po esenci města. Naproti tomu však kritizoval specialisty na poli historie a sociologie, kteří ve jménu syntézy a interdisciplinarity přecházeli ke globálním koncepcím města, např. k organicismu, evolucionismu či kontinuismu, a *de facto* tak formulovali „filosofie města“ na základě parciálního vědění. Lefebvre zde mířil např. na teorie chicagské urbánní sociologie nebo na Lewise Mumforda a jeho vlivné dílo *City in History* (Město v dějinách, 1960), jemuž vyčítal kontinuismus, zahrnující města nejrozličnějších společenských formací do jednoho konceptu. Především však útočil na městské plánování „coby doktrínu, čili ideologii, která interpretuje dílčí vědění, ospravedlňuje jeho aplikaci a obojí posouvá [...] do chabě podložené či zdůvodněné totality“ (LEFEBVRE 1996, s. 92–99). Také Michel de Certeau (1990, s. 139–142) podrobil kritice pojem města, tj. abstraktní a reduktivní definování měst ze strany utopistů, a především urbanistů modernismu. Ti město konstruují jako ahistorický a depolitizovaný prostor, ideální model, kterému lze přisoudit univerzálně platné atributy a funkce. Takovéto definice však předem vytěsňují praktické každodenní jednání a perspektivy reálných uživatelů města, kteří se

stávají pouze trpnými objekty urbanistických koncepcí, tedy socioekonomických a politických strategií.

Nepřekvapuje proto, že urbánní dějiny nedisponují obecně sdílenou, formální definicí města, která by dokázala uchopit vysoce komplexní fenomén města, nepočítáme-li klasické definice Maxe Webera nebo Louise Wirtha. Již zakladatelé moderních urbánních dějin se potýkali s problémem, jak formulovat obecnou definici města (HANDLIN – BURCHARD 1963), a následná hodnocení toto tvrzení už jen opakovala (RODGER 1993; GILFOYLE 1998; JANSSEN 2001; KATZNELSON 1992). Objevují se nicméně úvahy, zda je vlastně hledání takové definice nutné, smysluplné nebo i žádoucí. Nástup konstruktivismu nadto posunul téma spíše k otázce, jak se město pojímá a definuje v rámci nejrozličnějších diskursů. Také rovina teoretického uchopení města se vyznačuje spíše množstvím dílčích teorií. Např. geograf David Harvey (2003, s. 18) konstatuje, že existuje „řada teorií o tom, co se děje ve městě, avšak pozoruhodný nedostatek teorií města; a teorie města, které přece jen máme, se často ukazují natolik jednostranné a toporné, že odstraňují bohatost a komplexitu urbánní zkušenosti“. Americký historik Timothy Gilfoyle (1998, s. 191) podotýká, že „urbánní dějiny zůstávají oborem, jenž postrádá velkou ucelenou teorii, hegemonní interpretaci nebo univerzální paradigma“.

Následující text se zaměří na spleť vývoj v pojetí města perspektivou tzv. jazykového, kulturního a prostorového obratu, a to na pozadí poválečného vývoje urbánních dějin. Ten se běžně člení do dvou fází. V 60. letech se formují urbánní dějiny jakožto historický obor, jenž se vymezuje vůči tradičnímu městskému dějepisectví. V centru zájmu stojí velké společenské procesy, dominuje makroanalytická, komparativní a zobecňující perspektiva, aplikují se kvantitativní metody. Takto vypadají urbánní dějiny do sklonku 80. let, kdy se výrazněji prosazují velké „obraty“ – jazykový, kulturní, prostorový – které proměňují tematické zaměření, perspektivy, metody, ale i typy pramenů v mainstreamu urbánněhistorického bádání (RODGER – SWEET 2008; SÁNCHEZ DE JUAN 2003; GILFOYLE 1998; GUNN 2001). Struktura hesla vychází z tohoto rámce. Prostorový obrat se nicméně probírá samostatně, neboť v kontextu urbánních studií zaujímá poněkud odlišnou pozici.

Město a urbánní dějiny v 60.–80. letech

Šedesátá léta 20. století představují mezník v historickém studiu města. Zpočátku především v americké a britské historiografii se programově zformovaly urbánní dějiny, do určité míry jako subdisciplína sociálních a hospodářských dějin, které aspirovaly na radikálně nový způsob výzkumu dějin měst. Programové konference a eseje vymezovaly urbánní dějiny – v americkém případě tzv. nové urbánní dějiny – v první řadě vůči dosavadnímu způsobu psaní městských dějin. Ten symbolizovaly zejména četné historické monografie či tzv. biografie měst, které se vyznačovaly převážně podrobným a všestranným líčením dějin konkrétního města, omezujícím se jen na lokální měřítko, aniž by vývoj města výrazněji vztahovaly k širším celkům a obecným sociálním procesům.

Legitimita urbánních dějin jako svébytné disciplíny vycházela z předpokladu, že existuje specifický urbánní rozměr historického vývoje. Město mělo označovat více než pouhý badatelský předmět nebo určitou sféru, v níž se odehrávají dějiny.

Např. podle Erika Lamparda (1961, s. 61) to znamenalo ukázat, že „termín ‚urbánní‘ vysvětluje v historii něco, co nemůže být lépe vysvětleno příklonem k jiným referenčním rámcům“, což by urbánní dějiny odlišilo od oné historiografie, která se zabývá městem jen nahodile. Výraz „urbánní“ měl proto označovat nejen předmět studia, ale také určitý způsob konceptualizace po vzoru hospodářských a kulturních dějin. Co se týče tematické náplně oboru, Lampard (1963, s. 237) považoval za centrální problém urbanizaci, kterou definoval jako velký sociální proces, resp. „jeden z nejobsáhlejších, nejhlubších a bezprecedentních projevů sociální změny“. Lampard navrhl tři základní osy výzkumu urbanizace: demografickou (koncentrace obyvatelstva do měst), strukturální (pozice a funkce měst v širším socioekonomickém kontextu) a behaviorální (dopad urbanizace na chování jedinců). Agendu urbánních dějin měla doplňovat komparativní analýza měst, konceptualizovaných v teoretickém rámci tzv. *human ecology* (LAMPARD 1961, s. 61). Teoreticky ovšem vycházely poválečné urbánní dějiny z různých zdrojů. Vedle specificky urbánní teorie města tzv. chicagské školy a řady dílčích teorií z rozmanitých disciplín, např. ekonomie a geografie, které vysvětlovaly určité aspekty urbánního vývoje, se do urbánních dějin výrazně promítla velká paradigma, která dominovala poválečným sociálním vědám: behaviorismus, teorie modernizace, systémové a strukturně-funkcionální teorie a také marxismus.

modernizace
↑ 261–265

Lampardovy programové teze nepokryly celou šíři urbánněhistorického studia, které se rozvíjelo v americké a britské historiografii, a v různém časovém sledu na evropském kontinentu (souhrnně RODGER 1993), nicméně vcelku dobře vyjádřily některá ze základních východisek nově vznikající disciplíny. Konceptuálně se vyzdvihoval zejména vztah mezi městem a velkými sociálními procesy, systémy a strukturami. Města se pojímala jako výsledek, proměnná nebo laboratoř velkých procesů. Především v americké historii se toto pojetí prosadilo až do té míry, že – slovy kritiků a kritiček – v určitém městě spatřovalo jen zaměnitelný vzorek empirických dat, resp. „nahodilou nádobu nějaké socioekonomické aktivity, sociálního procesu“, jejíž podstata, neboli město samotné, nebudila větší pozornost nežli „design divadla [...] ve scénáři hry“ (MONKKONEN 1988, s. 26). Mezi zkoumané sociální procesy řadila nová urbánní historie např. sociální mobilitu, migraci či asimilaci: urbánněhistorický výzkum pak měl např. zmapovat, na základě podrobného studia velkého množství socioprofesionálních a rezidenčních dat ve vybraných městech, sociální a prostorové trajektorie přistěhovalců a potomků lidí z nižších sociálních vrstev, a potažmo verifikovat mýtus o „americkém snu“ a „USA jako zemi neomezených možností“ v 19. století. (THERNSTROM – SENNET 1969). Nová urbánní historie symbolizovala dobovou fascinaci kvantitativními přístupy, jež vedla k badatelskému upřednostnění moderního období, a zejména 19. století. Podle Roey Sweet (RODGER – SWEET 2008) se rozevřela propast mezi kvantitativně založeným badáním o moderním městě a dějinami měst ve starších obdobích, v nichž nebylo možné ve větší míře uplatnit kvantitativní metody, kterou překlenul teprve nástup kulturně orientovaných kvalitativních přístupů.

Rychlý ústup amerických „nových urbánních dějin“ ze slávy v 70. letech (CONZEN 1983; MONKKONEN 1988) nijak neochromil dynamický rozvoj urbánněhistorického bádání v širokém lampardovském rozvrhu, zvláště studium urbanizace a vývoje systémů měst. Určitým završením byla například vlivná syntéza evropských urbánních dějin z 80. let (HOHENBERG – LEES 1985), jejíž auto-

ři úspěšně aplikovali tzv. teorii centrálních míst, kterou jako první formuloval již ve 30. letech německý geograf Walter Christaller, a dále teorii urbánních sítí pro vysvětlení prostorové logiky vývoje systémů měst, resp. rozmístění měst různých velikostních kategorií v prostoru. Koncept Briana Berryho (1964) „město je systém v systému měst“ asi nejlépe vystihuje převládající pojetí města v éře velkých studií urbanizace. Aplikaci teoretických konceptů v urbánněhistorickém studiu odpovídala ovšem i potřeba verifikovat některé sociálněvědní hypotézy a modely. Patřila k nim například teze z 50. let o tzv. preindustriálním městě, které se podle Gideona Sjoberga (1955) mělo odlišovat od moderního města v tom smyslu, že různé vrstvy společnosti obývaly městský prostor odděleně a koncentricky (bohatší vrstvy blíže k centru), čímž připomínalo spíše mimoevropská sídla. Shrňme-li tedy ve zkratce převládající obraz urbánních dějin do 80. let, šlo převážně o makrostudie urbánního růstu v komparativní a dlouhodobé perspektivě, transformací městských sítí v rámci různých socioekonomických formací či vztahu mezi městy a venkovem. Na úrovni vnitřního vývoje měst jim pak odpovídaly analýzy sociální (zejména třídní) struktury městské společnosti a jejího prostorového vyjádření, urbanistické proměny měst, studium třídních konfliktů a různých sociálních patologií (chudoba, kriminalita, znečištění) včetně municipálních forem jejich řešení.

Počátkem 90. let podrobil Harry Jansen poválečné urbánní dějiny analýze z hlediska teorie dějepisectví. Ve studii *Construction of an Urban Past* (Vytváření městské minulosti), zaměřené na infrastrukturní logiku urbánních dějin, Jansen rozebral nejvýznamnější urbánněhistorické texty pomocí teorie systémů. Takto rozlišil dvě „konceptuální jádra“, tj. základní pojetí města, která představují (převážně implicitní) východisko urbánních historiků a historiček: „V prvním shledáváme tradičnější, biografický, poněkud uzavřený a činný pohled, v němž se město chápe jako nezávislá proměnná. V koncepci druhé, modernější, otevřené a behaviorální, se město interpretuje jako závislá proměnná“ (JANSEN 2001, s. 33). V jazyce systémů těmito alternativním koncepcím odpovídá dvojí pojetí města coby „relativně uzavřeného“, či naopak „polootevřeného“ systému. V pojetí prvním se vývoj určitého města nebo i městského typu (např. utváření tzv. viktoriánských měst v průmyslové Anglii) vysvětluje zevnitř; město se chápe jako agent, kvaziosobnost v historickém procesu; také pojetí časovosti se váže k vnitřnímu času města, což se projevuje např. v periodizaci dějin města podle fází jeho růstu a úpadku. V druhém pojetí se vývoj měst vysvětluje primárně v závislosti na širších systémech, např. hospodářském a politickém, jejichž součástí (subsystém) města tvoří. Jansenova práce ukázala, že i v „moderní“ urbánní historii oba modely koexistovaly, a do jisté míry tak rehabilitovala zdánlivě zastaralý biografický přístup k městským dějinám.

Pod vlivem jazykového a kulturního obratu

Od 80. let se proměnil obraz urbánních dějin. Ty se částečně odpoutaly od hospodářských a sociálních dějin a odklonily od kvantitativních metod, systémového pojetí města, makroanalýz a velkých teorií. Není ovšem stejně jednoznačné, k čemu se vlastně urbánní dějiny přiklonily. Běžně se hovoří o přimknutí ke kulturní historii a o jazykovém, kulturním a prostorovém obratu. Těmito pojmy se

rozumí směs tematických a konceptuálních inovací, proměna teoreticko-metodologických východisek, ale také obrat k novým typům pramenů či nové uchopení některých tradičních témat. Je ovšem otázka, zda lze hovořit o paradigmatickém posunu, nebo o rozrůznění paradigmát. Jestliže se urbánní dějiny neshodly na společné definici, natož obecné teorii města do 90. let (RODGER 1993), široké spektrum nových přístupů konceptuální roztržitost urbánněhistorického bádání ještě prohloubilo (GILFOYLE 1998).

Navzdory vnitřní členitosti urbánních dějin se ukazuje, že termíny jako jazyk, kultura a prostor vyznačují vcelku spolehlivé základní parametry jejich obecné proměny. Termíny zde slouží jako zkratky pro velké obraty. Následující stránky objasní, v jakém smyslu se promítly do urbánních dějin, a na pozadí tematických posunů se zaměří na některé implikace ve vztahu k pojmání města. Jazykový, kulturní i prostorový obrat v rámci urbánních dějin v mnoha ohledech splývají: např. nové pojmání městského prostoru se úzce pojí s důrazem na reprezentace a rovinu významů. Aspekty jazykového a kulturního obratu se proto analyzují společně v této části. Prostorový obrat se naproti tomu probírá zvlášť, neboť se zdá, že právě (sociálně utvářený) prostor se v současnosti nabízí jako potenciálně jednotící paradigma urbánních dějin, které umožňuje překonat určitý redukcionismus kulturně-jazykového přístupu, a zároveň navrátit urbánní dějiny, disciplínu tradičně spjatou s prostorem a materialitou, zpět do popředí obecné historiografie. Samotná geneze prostorového obratu v humanitních a sociálních vědách je navíc úzce spojena právě s městem.

Kulturní obrat v historickém studiu města vyjadřuje tři základní změny. V nejširším smyslu jde o nástup nových kulturních dějin, které se prosazují v historickém studiu města. To v praxi znamenalo osvojení si kulturněhistorických přístupů nebo témat ze strany urbánní historie, proporcionální nárůst počtu kulturních historiků a historiček v urbánněhistorické komunitě a rovněž větší množství historicky založených studií věnovaných tématu města ze strany kulturních, resp. mediálních nebo literárních studií. Z hlediska starší tradice urbánních dějin lze hovořit o přesunu těžiště zájmu ke kulturnímu rozměru města a urbanizace. Konečně se v bádání o městě odrážejí proměny samotného konceptu „kultury“ a rovněž kulturalizace některých teorií, které do urbánních dějin vstupují, např. marxismu.

Kulturně orientované přístupy k městu se samozřejmě neobjevují teprve vlivem nových kulturních dějin. Mentální rozměr města našel teoretickou oporu již v předválečné sociologii města, zejména v Simmelově pojetí a potažmo v chicagské (zvláště Wirthově) koncepci moderního města. Nově se etabloující urbánní dějiny, které z chicagské školy částečně vycházely, považovaly kulturní dimenzi za jednu z klíčových os historického studia města (HANDLIN 1963). Stephan Thernstorm např. volal po výzkumu subjektivního rozměru městské komunity (THERNSTORM – SENNET 1969). Dwight Hoover konstatoval již v 60. letech, že „obraz města“ se ujal v americké urbánní historii, a to nejen v tradičním stylu dějin idejí (např. město v očích intelektuálů), ale také v duchu tehdy originálního a dodnes vlivného kognitivního přístupu Kevina Lynche, jenž ve své studii *The Image of the City* (Obraz města, 1960) rozpracoval výzkum vnímání zastavěného městského prostředí ze strany těch, kdo město „užívají“ (HOOVER 1968, s. 308–314). Kulturně orientované dějiny měst však zůstaly ve stínu sociálně a hospodářsky založe-

ného paradigmatu urbánních dějin. Pojem kultury převážně odkazoval k dílčímu subsystému či segmentu města (kulturní instituce), postojům a vzorcům chování (např. velkoměstského obyvatelstva) nebo se omezoval na kulturu v užším slova smyslu (architektura, dějiny umění).

S přesunem akcentu na kulturní rozměr města se proměnilo také chápání kulturní centrality města. Zatímco pro starší bádání představovala města především kulturní centra svého okolí, resp. kulturní ohniska společností a civilizací, nyní se klade důraz na skutečnost, že města jsou zásadním místem, v němž se nejen manifestuje, ale také reprodukuje sociální a kulturní dynamika společnosti. Město se již nepojímá jako pouhé „zrcadlo“ společnosti a „jeviště“ kulturních a sociálních interakcí a procesů. Stalo se jejich zásadní součástí. Pozornost se obrátila k městskému prostoru, k charakteru městského prostředí a k typickým atributům měst – např. k hustotě a heterogenitě dané koncentrací různorodého obyvatelstva, ale i zástavby či institucí na relativně malém prostoru – coby faktorům, které v lokální rovině ovlivňují např. každodenní utváření identit, sociálních rolí nebo kulturních norem. Souvisí to zčásti i s proměnami některých teorií a přesuny zájmu v historické vědě obecně: např. od *labour history* a dělnické třídy v sociálních dějinách ke studiu středních vrstev, pro které města znamenala zásadní sféru sociability a kulturní sebeidentifikace (GUNN 2001), či s posunem zájmu ke kulturnímu rozměru kapitalismu, obratem ke spotřebě a dějinám volného času.

Kulturní posun v urbánních dějinách se úzce váže na zásadní rozšíření konceptu „kultury“ v historiografii. Důraz na populární kulturu, každodennost, sémiotický koncept kultury, tematizace tělesnosti a smyslového vnímání: to vše našlo v urbánní historii odezvu. Prakticky veškerá témata z dějin měst – události, procesy, prostory, instituce – získala kulturně-sociální či symbolický rozměr: městské výstavy i městské pohromy, ulice či obchodní domy, radnice i kanalizace. Zvýšený zájem o některé ritualizované a symbolicky nasycené události, např. městské slavnosti, nevyjadřoval jen tzv. „performativní obrát“, ale také snahu tematizovat kulturní reprodukci města jako komunity. Neboť nejen reprezentace, ale právě i performance, inscenované kolektivní akty jsou podle některých autorů a autorek zásadním prostředkem reprodukce městského společenství, formování historické paměti, utváření sdílené identity městských obyvatel i svébytné identity města navenek (ROSSEAU – FLÜGEL – DAMM 2005).

Tematické rozšíření urbánních dějin se zčásti prolíná s posunem ke kvalitativním analýzám. Jestliže starší bádání vývoj, resp. modernizaci městské společnosti především měřilo, popisovalo a vysvětlovalo, nástup kulturních přístupů obrátil pozornost ke kvalitativnímu rozměru těchto změn (GUNN 2001). Předmětem zájmu se tak staly různé formy zakoušení a prožívání města. Města lze definovat např. jako „senzorická prostředí“, která „produkují své charakteristické pachy a zvuky“ (COWAN – STEWARD 2007, s. 1). Studium městských smyslových vjemů však není samoúčelné. Zájem v posledku směřuje k sociální regulaci a mocenské strukturaci zvuků a ostatních vjemů, které se samy stávají nositeli významů a fungují jako nástroje orientace, komunikace a utvrzování společenského řádu. Zároveň se jedná o konceptuální propojení mezi tělesností jedince a městským prostorem, se kterým přišel v 90. letech Richard Sennett ve své práci *Flesh and Stone* (Tělo a kámen, 1994). Jiným příkladem kvalitativní orientace urbánních dějin jsou analýzy nově se utvářejících sfér a možností zakoušení města, které

třída
↑ 187–189
společnost
↑ 124
politika ↑ 135

kultura
↑ 147–151

paměť
↑ 247–256

se otevíraly díky růstu měst, novým technologiím (např. pouliční osvětlení), ale i změnám v širším sociálně-kulturním rámci. Takto se zrodila např. noc ve velkoměstě 19. století jako prostředí nových forem prožívání města (noční život), ale také jako sféra, jež problematizovala téma bezpečnosti, morálky a zároveň otázky, kdo má k nočnímu životu přístup (SCHLÖR 1998).

Také perspektiva jazyka se promítla do urbánních studií již dříve, byť spíše stranou urbánní historie. Šlo zejména o tzv. urbánní sémiotiku, která se pokoušela uchopit město (např. urbanistické uspořádání městského prostoru) jako složený znak, systém znaků či text, který lze dekodovat a interpretovat (GOTTDIENER – LAGOPOULOS 1986). Striktně sémiotický přístup se záhy stal terčem kritiky, neboť při svém hledání „prostorové gramatiky“ opomíjel sociální rovinu tvorby významů a nesémiotické procesy formování města. S ohledem na sociálně rozrůzněné obyvatelstvo se formální sémiotice vytýkal i předpoklad, že město je vnímáno uniformně, že existuje jednotný význam či obraz města, popř. jednoznačný význam dílčích znaků (např. prvků městského prostoru). Naproti tomu urbánní sociosémiotika, prosazovaná americkým sociologem Markem Gottdienerem, spatřovala ve výsledném prostoru města „kondenzaci často konfliktních interakcí mezi skupinami, jež zahrnuje jak označující praktiky, tak nesémiotické procesy, jako např. třídní boj na pracovišti“ (GOTTDIENER 1986, s. 214). Momentální podoba městského prostoru podle Gottdienera odpovídá dominantní moci, slouží k její reprodukci, avšak nese i známky alternativních koncepcí. Město je polysémné, neboť nejrozumnější sociální skupiny mají svá vlastní pojetí městského prostoru, což ale nevylučuje snahy některých aktérů formulovat hegemonní reprezentace města, ucelené obrazy, které je třeba chápat jako ideologie. Sociosémiotický přístup se zčásti prolínal s marxistickou analýzou formování prostoru: za zmínku stojí například pokusy vymezit na sémiotickém základě vztah mezi společenskými formacemi a prostorovým uspořádáním měst (LAGOPOULOS 1986).

Spojení město-text se postupně ujalo jako vlivný koncept napříč urbánními studií. Zčásti je to dáno tím, že termín nabyl širšího významu, a to zvláště pod vlivem kulturních studií. Pojímá-li se „urbánní text“ jako „kulturní text“, rozumí se tímto výrazem více než jen struktura městského prostoru coby tkanivo významů, pod nímž se skrývají zásadnější vztahy moci. Text města zahrnuje také procesy jeho utváření každodenním jednáním jedinců, kteří píšou své „prostorové příběhy“ (de Certeau), procesy čtení města, nebo jinak řečeno, nejrozumnější kulturní praktiky, které město záměrně a vědomě, ale i nezáměrně označují a přeznačují. Koncept urbánního textu však zahrnul i různé formy reprezentace měst, například v literatuře, filmu nebo v odborných diskurzech (STEVENSON 2003; KALWA 2008). Také literární věda oživila koncept města-textu díky svému rostoucímu zájmu o město. Do studia (nejen) literárních reprezentací města přenesla rovněž revidovaný přístup k textu, jenž poukazuje na jeho nestabilitu, polyvalenci a mnohovrstevnatost, na porózní hranice textu a intertextové vztahy, resp. na mnohost jeho psaní a čtení. Díky rozšíření svého záběru se text stal důležitým termínem pro interpretaci města, podobně jako prostorové pojmy „krajina“ (*landscape*) či „místo“ (*place*).

krajina
↓ 357–363

Příklad kulturněhistorického využití konceptu města-textu nabízí studie Priscilly Ferguson *Paris as Revolution: Writing the Nineteenth Century City* (Paříž jako revoluce. Psaní města 19. století, FERGUSON 2003).

son 1994). Autorka v ní sleduje, jak se současníci – zejména spisovatelé a žurnalisté – snažili re-interpretovat měnící se město v měnící se společnosti. Dynamický koncept „revoluce“ byl tím, co podle autorky poskytovalo nový ucelený a souhrnný význam města, ale také výrazem, který měl obraz transformující se francouzské metropole paradoxně ustálit, stabilizovat jej v čase. Text představuje ústřední pojem analýzy: autorka vychází z konvenční analogie městského prostoru jako textu, jež lze číst, nicméně pozornost upírá k intertextovému vztahu mezi tímto prostorem a texty psanými, neboť „v moderním městě oba modely urbánního textu – ‚text‘ fyzického města a psaní o tomto městě – koincidují, navzájem se přesahují a vzájemně se komentují, a někdy si protiřečí“. Rostoucí složitost tohoto vztahu, daná jak neustálou proměnou města, tak vývojem literárních forem psaní o městě, pak z města vytváří „palimpsest neboli textové vyjádření labyrintu“ (IBID., s. 38). Tento intertextový vztah autorka rozvíjí na pozadí zásadních mezníků v dějinách města: Francouzské revoluce, tzv. haussmannizace, tedy radikální přestavby města v polovině 19. století, událostí roku 1871 nebo stavby Eiffelovy věže. Jako pramen slouží především literární reprezentace města (např. romány, průvodci nebo fejetony), avšak autorka rozebírá i jiné znakové systémy, např. názvy ulic, které se wpisují do materiálního prostoru. Plány revoluční vlády přejmenovat ulice v revolučním duchu interpretuje jako cestu, jak uskutečnit utopickou vizi ideálního města alespoň v rovině jazyka, není-li to možné v rovině fyzického prostoru – což byl úkol, jenž teprve čekal na barona Haussmanna. Systém názvů ulic, založený na revolučních heslech, měl podle autorky vytvořit město jako „místo, které existuje v textu, skrze text a jako text“, jako koherentní text, jenž by se co nejvíce odpoutal od netextu, tedy od reálné topografie, a jenž by v posledku popřel i svůj praktický účel sloužit k orientaci jedinců v prostoru. Revoluční plány totiž podle autorky „popřely samotnou myšlenku vztahu mezi znakem a místem“ (IBID., s. 30).

Vedle proměny urbánních dějin na tematické úrovni se kulturně-jazykový obrat projevil také v rovině východisek poznání i poznatelnosti města. Shrnutí v několika větách: imaginace, diskursy a reprezentace se staly nejen zásadním rozměrem města, ale rovněž východiskem jeho výzkumu. Důraz byl položen na diskursivní konstrukce a kulturní reprodukce jak konkrétních měst, tak samotných kategorií „města“ a „urbanity“, a jak se vymezují vůči svému „jinému“. Badatelská pozornost se přesunula od reálného města v prostoru k imaginativnímu městu v (inter)subjektivních představách. Někteří badatelé pak programově rezignovali na hledání definice města, když otázku „co je město“ nahradili otázkou, co se městem rozumělo a jak si jej kdo představoval. Východisko poznání města se přesunulo k tzv. městské kultuře (*urban culture*), např. k „imaginativní struktuře města“ (BLUM 2003), k městu v diskursu. V podobném duchu se někteří autoři odvrátili od ambice urbánní teorie město celistvě uchopit nebo jej koherentně vysvětlit. Alternativu představuje fragmentarizovaná analýza a situovaná perspektiva uživatele města.

Epistemologické výzvy zčásti plynou z obecných implikací jazykového obratu, zejména konstruktivismu a zásadního významu jazyka, různých diskursů a reprezentací v procesu utváření i poznávání reality. Souvisejí však také s proměnami moderního a soudobého města. Například zpochybnění chápání města jako zřetelně vymezeného celku nebo rezignace na vizuálně-kognitivní, a potažmo konceptuální uchopitelnost města je zčásti reakcí na růst metropolí a jejich rozpínání do okolí. Podobně kupříkladu obrat k reprezentacím a vizualitě souvisí s rostoucím významem mediálně zprostředkovaného města (v literatuře, filmu, nových médiích), ale i městského marketingu coby zásadní součásti urbánní ekonomiky.

diskurs
↑ 80–82

Lze proto tvrdit, že město do jisté míry generuje alternativní východiska svého poznání. Často se ostatně připomíná, že právě radikálně nová zkušenost s městem – typicky se uvádějí viktoriánská města nebo postmoderní Los Angeles – podněcovala nové přístupy v urbánních studiích.

K takovým zkušenostem patřila i Paříž coby „hlavní město 19. století“ (Walter Benjamin) či „hlavní město modernity“ (David Harvey). Právě Benjaminova nedokončená a útržkovitá kulturněkritická studie o Paříži 19. století (*Passagenwerke*), psaná již v meziválečných letech, inspirovala část soudobých urbánních studií k novým přístupům ke studiu měst, ať již svou formou (zlomkovitá analýza) či koncepty (např. *flâneur*). Benjaminem a de Certeauem se zaštiťují také autoři, kteří se od velkého pojmu města odvrátili k dílčí perspektivě uživatele měst. Staršímu urbánněhistorickému bádání se vyčítalo, že redukuje městské aktéry na pasivní jedince, masy, kategorie, resp. statistická data v systémově-strukturních konceptech, pozorované ze vzdálené historicko-sociologické perspektivy (byť se např. nová urbánní historie konstituovala jako „dějiny zdola“). De Certeau podrobil kritice určitý způsob vnímání města, vyjádřený obrazně jako pohled solárního oka na město – panoptický pohled z vysoké budovy, jenž vidí, a potažmo konceptualizuje město jako uspořádaný celek bez rušivé přítomnosti každodenního života. Do protikladu k němu staví nutně omezené vnímání města jeho běžnými uživateli z roviny ulice – zkušenost „chodce“. Chodec žije pod prahem viditelnosti, a přestože spoluutváří text města svou každodenní rutinní činností, není schoopen tento text číst (DE CERTEAU 1990, s. 140–141). Jakkoli metafora solárního pohledu symbolizuje především náhled urbanisty-technokrata, vyjadřuje i makroskopický a totalizující pohled některých urbánních badatelů, kteří usilují o abstraktní a ucelený koncept města.

V kontextu kulturněhistorického studia moderního města vyjadřuje posuny v epistemologii například popularita termínu *flâneur*. Tento výraz, proslavený Baudelairem a později Benjaminem, označuje osobitou městskou postavu, která se zrodila v 19. století, doslova člověka, jenž se bezcílně prochází po městě. *Flâneur* se nicméně stal jakýmsi topos urbánního diskursu, analytickou figurou a symbolem určitého přístupu ke studiu města a urbánní modernity. Například podle Chrise Jenkse (2004, s. 30–32) je *flâneur* „metaforou pro metodu [...] analytickou formou, nástrojem vyprávění, postojem k vědění [...] obrazem pohybu v sociálním prostoru modernity“ či „alternativním viděním“. *Flâneur* je podle Jenkse epistemologickou figurou podobně jako např. panoptikální vězení ve Foucaultově koncepci disciplinace. V historickém studiu města se obdobná východiska projevila například přesunem zájmu k mnohosti vnímání, zakoušení a „psaní“ městského prostoru ze strany nejrůznějších postav a sociálních skupin (cestovatel, služebná, buržoa, dělník, homosexuál), ať již se tyto pohledy analyzovaly přímo, existují-li prameny, či nepřímo, např. prostřednictvím analýzy románů. Do terminologicko-metodologické výbavy urbánních dějin pronikly vedle *flâneura* také de Certeauovy prostorové příběhy (*spatial stories*), jak ukazuje například studie Victorie E. Thompson (2003), která termín uplatnila pro rozbor textů zachycujících odlišné pojmání a užívání pařížského prostoru různými sociálními třídami na pozadí proměny města v polovině 19. století.

Jiným příkladem epistemologického, ale i tematického posunu je zvýšený důraz na vizibilitu, studium vizuálních reprezentací i vnímání měst v širokém slova

smyslu (BALSHAW – KENNEDY 2000), propagované částí urbánní historie též jako „vizuální obrat“ (ETHINGTON – SCHWARTZ 2006). Příkladem je projekt tzv. urbánních ikon. Tyto vizuální reprezentace – např. Eiffelovu věž či Berlínskou zeď – lze podle autorů projektu chápat jako kognitivní prostředky, které redukuje chaos a složitost městské zkušenosti do uchopitelného vědění a jednoduchého významu. Zároveň vytvářejí most mezi reálnou prostorovostí určitého města a jeho metaforickou prostorovostí v imaginární krajině (IBID.). Konečně se nová epistemologická východiska projevila také v inovaci etablovaných pojmů. Například termín *after-image*, jakýsi následný nebo přetrvávající obraz města, se pokouší překonat staticnost „obrazu města“ jako strnulé reprezentace. *After-image* hodlá koncept obrazu města destabilizovat, zdůraznit jeho dynamičnost a významovou otevřenost, přičemž město samotné pojímá jako proces, a nikoli uzavřený celek. De Certeauovu metaforu solárního pohledu zde autoři termínu interpretují jako teoreticky neadekvátní perspektivu, jež obraz města znehybňuje (RAMON RESINA – INGENSCHAY 2003).

Kolektivní monografie *Urban Imaginaries: Locating the Modern City* (Městské imaginárno. Vymezení moderního města, ÇINAR – BENDER 2007) může posloužit jako příklad práce, v níž se editoři odvracejí od definice města, přičemž východisko studia měst spatřují spíše v imaginativní rovině a fragmentované perspektivě. Argumentace začíná konstatováním, že je stále méně smysluplné hledat formální definici města, zvláště poté, co moderní města přestala být zřetelně ohraničenými celky. Abychom však porozuměli skutečnosti, že navzdory erozi hranic a translokální povaze měst – např. translokálním vazbám obyvatel zakotvených v různých kulturách – se města pojímají jako jedinečná místa, odlišná od širšího prostředí, je třeba se obrátit k imaginaci. Editoři rozvíjejí klasické téma „obrazu města“ K. Lynche nebo koncept „*imagined communities*“ B. Andersona. Imaginaci však kombinují – s odvoláním na W. Benjamina a také na studii A. Kinga zahrnutou v knize – s epistemologickou premisou, že města nelze vnímat v jejich totalitě, že jedinci vždy zakoušejí město jen částečně a subjektivně. Tím, co konceptuálně spojuje partikulární a nutně omezená vnímání jedinců s kolektivními představami města, je tzv. městská veřejná kultura (*urban public culture*) neboli „sdílený, byť nikoli jednotný mentální obraz města“ (IBID., s. xiii). S odkazem na Jürgena Habermase a konceptualizace veřejnosti definují editoři utváření sdílené představy města jako veřejný proces, který se ovšem neodehrává jen v rámci standardních médií (např. tisku), nýbrž v široké aréně každodenní komunikace, běžných interakcí a zkušeností. V těch se utvářejí a šíří nejrůznější kolektivní narativy, které „sdělují příběh města, tvoří jeho historii, stanovují jeho četné hranice, definují jeho kulturu, resp. hierarchicky situují jeho obyvatele kolem kategorií třídy, rasy, náboženství, sexuální orientace či etnicity, jež promítají na určité prostory ve městě, zatímco z jiných je odstraňují“ (IBID., s. xiv). Editorský úvod připravuje teoretickou půdu pro jednotlivé případové studie. Velmi explicitně však shrnuje obecnější otázky epistemologie urbánních studií. Ostatně urbánní badatel je v argumentaci zahrnut: Jsou badatelé a badatelky odsouzeni k částečnému vnímání města, podobně jako jeho obyvatelé? Tyto a podobné otázky autoři kladou a odpovídají na ně skepticky: město nelze reprezentovat nestranným a objektivním způsobem; neexistuje jedna definice města. Otázku, jak město definovat, proto editoři nahrazují otázkami po cestách, které povedou k urbánní imaginaci a jejímu porozumění (IBID.). Takovou cestou jsou např. rozборы „etických kolizí“, normativně založených diskursů města, které vyvstávají jako reakce na typické problémy, jimž města čelí (identita, vitalita), např. pod tíhou globalizačních procesů (BLUM 2003), nebo rozборы různých příběhů určitého města, od velkých vyprávění urbánních dějin přes promoční příběhy developerů a oficiální příběhy administrativy města až po – a to zejména – individuální životní příběhy obyvatel, ve kterých dané město zastává určitou pozici a roli (FINNEGAN 1998).

Prostorový obrat a sociální prostor

Na pozadí širokého přijetí kulturního obratu ze strany urbánních dějin se nicméně objevily hlasy, které varovaly před marginalizací disciplíny a redukcionismem kulturně-jazykových přístupů. Např. Lynn H. Lees hovořila již na počátku 90. let o poklesu významu urbánních dějin v obecném studiu společnosti, navzdory jejich rozkvětu z hlediska počtu studií. Odvrácenou stránkou nárůstu případových studií o jednom městě byl totiž odvrát od komparativní perspektivy a projektů v širších rámcích a s ním spjatá rezignace na hledání obecných poznatků a vysvětlení (LEES 1994). S tím souzněl také hlas vlivného historického sociologa Charlese Tillyho (1996), aby se urbánní dějiny vrátily k velkým tématům vývoje společnosti a zabývaly se lokální variabilitou obecných sociálních procesů v závislosti na jedinečné povaze sídla a jeho vývoje (tzv. *path-dependency*). Vedle relativního ústupu urbánních dějin se kritizovalo opomíjení důležitých aspektů města a jeho vývoje. Lees (1994, s. 14) se stavěla skepticky vůči lingvistickým přístupům, pod jejichž vlivem se „urbánní historie rozpouští do řady mentálních obrazů a debat“ a samotná města do „představovaných míst“, přičemž předpovídala, že kulturní paradigma nedokáže propojit historické studium měst s velkými otázkami obecných dějin. Simon Gunn coby přední recipient kulturněhistorických přístupů v urbánní historii souhlasí s Davidem Harveyem, že kultura sama o sobě, bez politicko-ekonomické perspektivy, nedostačuje jako interpretační, či dokonce explanační paradigma pro vývoj moderního města (GUNN 2001, s. 11). Konečně Michèle Dagenais usuzuje, že „kulturní obrat urbánní historii neprospěl, neboť soustředění na otázky modernity, etnicity, genderu a národnosti vedlo k opomenutí prostoru“ (podle DAVIES 2010, s. 3). Dagenais svou výtku formuluje z pozice urbánní environmentální historie, která pojímá město jako socio-naturální entitu, a přidává se k historikům a historičkám, kteří pod heslem „materiálního obratu“ volají po teoretickém zohlednění materiální stránky města a vůbec materiality v dějinách. Navzdory doslova hmatatelné povaze měst totiž urbánní historie vesměs upřednostnila nehmotnou rovinu města, jak tvrdí např. Chris Otter (2010, s. 38–43). Za dematerializaci měst podle něj stojí vedle kulturního obratu v urbánních dějinách také starší tradice Simmelovy a chicagské sociologie města, resp. marxismu. Fyzická stránka města se tak stala „arénou sociálních sil“, „produktem kapitálu“ a „médiem reprodukce sociálních vztahů“, nověji pak „textem“ či „nosičem významů“, avšak sama o sobě zůstala stranou analytické pozornosti.

Ve světle kritických námitek se proto nabízí otázka, zda existuje konceptuální či teoretická platforma, která by dokázala zahrnout nejrůznější aspekty a roviny města, a to včetně jeho vztahu k širšímu sociálně-geografickému kontextu, aniž by se přitom vracela k objektivizujícím koncepcím a reduktivním modelům. Komplexní výklad dějin města, jenž by vhodně propojil zásadní dimenze jeho vývoje, patří k nejzazším ambicím urbánních dějin, stejně jako syntéza obecného vývoje měst nebo urbánní společnosti. Zdá se, že k tomuto syntetickému ideálu se dnes nejvíce blíží paradigma prostoru a koncept „sociálního prostoru“.

Prostorový obrat v sociálních vědách se od počátku formoval v úzké spojitosti s městem. Zejména prostorová revize marxismu, kterou zahájil v 60. letech Henri Lefebvre, byla radikálním posunem urbánní otázky do popředí kritické

teorie společnosti (SOJA 1989; KATZNELSON 1992). Právě Lefebvra „objevily“ urbánní dějiny v 90. letech jako jednoho z klíčových teoretiků prostoru. Bezprostřední ohlas získala Lefebvrova teorie města a prostoru především v marxistické sociální geografii, odkud postupně pronikala do širšího urbánněhistorického studia. V 80. letech však sociální geografie města prošla kulturním obratem, takže mainstream urbánních dějin recipoval nové pojetí prostoru v postmoderní verzi, bez politicko-ekonomického základu. Simon Gunn jako příklad kulturního posunu v sociální geografii města uvádí studii *Consciousness and Urban Experience* (Vědomí a městská zkušenost, 1985), historicko-geografický rozbor urbanistické proměny Paříže v éře Napoleona III. (haussmannizace). David Harvey, vlivný marxistický geograf a jeden z hlavních recipientů Lefebvra, v ní kombinuje politicko-ekonomický výklad haussmannizace s kulturními interpretacemi, např. symbolické roviny výstavby chrámu Sacré-Coeur (GUNN 2001, s. 3–4). Kulturní rozměr analýzy Harvey ještě rozvinul v rozšířeném vydání s názvem *Paris, Capital of Modernity* (Paříž, hlavní město modernity). V knize, která odkazuje na slavnou statí Waltera Benjamina, se však vymezuje vůči jednostranně kulturním a fragmentárním interpretacím města v Benjaminově duchu a setrvává na pozici, která usiluje o ucelený teoretický výklad města: „Můj záměr se samozřejmě podstatně liší od Benjaminova. Hodlám rekonstruovat [...] jak fungovala Paříž druhého císařství, jak se kapitál a modernita protnuly v určitém místě a čase a jak se tímto střetnutím oživovaly společenské vztahy a politické představy“ (HARVEY 2003, s. 18).

„Prostorový obrat“ může znít paradoxně v rámci urbánních dějin, které, jak podotýká Gunn (2001), prostorový rozměr města a urbanizace tradičně zohledňovaly, což dokumentují např. výzkumy, jak se sociální stratifikace městské společnosti promítala do prostoru města. Prostor se však chápal jako abstraktní a prázdná kategorie, neutrální prostředí sociálně-ekonomických procesů a struktur, popř. jako jeviště událostí. Role geometricky chápaného prostoru se spatřovala např. jen ve vlivu vzdáleností v prostorové logice uspořádání systémů měst. Proměny zastavěného prostoru se vysvětlovaly jako projev urbanizace, resp. se studovaly v uzavřeném rámci urbanismu nebo dějin architektury. Spíše než doslovný obrat k prostoru tedy *spatial turn* v urbánních dějinách označuje rekonceptualizaci městského prostoru v nejrůznějších oblastech výzkumu města. Není podstatné, zda se konkrétní studie zaměřují na formování materiálního městského prostoru, na procesy jeho vnímání a reprezentace, na sociální jednání a kulturní praxe, které se v prostoru odehrávají, nebo zda se primárně vymezují ve vztahu k určitým prostorovým prvkům (radnice, sportoviště, obytné čtvrti, městská zeleň). Vždy platí, že prostor nelze oddělit od roviny významů a sociálních či mocenských vztahů a struktur. Městský prostor přestal být chápán jako pasivní jeviště společnosti, kultury a moci, stojící mimo záběr sociálněvědních a historických analýz. Sám je totiž bytostně sociálně, kulturně i mocensky produkován, ale také produktivní, či alespoň relevantní do té míry, že spoluurčuje průběh městských procesů nebo tvoří jejich dílčí rozměr.

Nové pojetí městského prostoru osvětluje např. Lefebvrův pojem sociálního prostoru (*social space*). Uvedme stručně některé jeho charakteristiky: (sociální) prostor je sociálně produkován – není však věcí, ale spíše výsledkem řady operací, jenž zahrnuje jednotlivé objekty (např. města, budovy) a jejich konfigurace. Sociální prostor je reálný, není sférou idejí či představ, a nadto má také reálný účinek:

prostor ↑ 39

„dovoluje, aby se některé nové činy uskutečnily, zatímco jiné činy podněcuje a ještě jiné zakazuje“ (LEFEBVRE 1991, s. 73). Sociální prostory nejsou ohraničené a navzájem se prostupují: faktické hranice a viditelné bariéry – např. zdi domu, které vymezují soukromý a veřejný prostor – tvoří jen zdání odděleného prostoru. Prostor není ani prázdným médiem „ve smyslu nádob, které se liší od svých obsahů“ (IBID., s. 86–87). Zásadní rozměr sociálního prostoru představují reprezentace: koncepce prostoru formulované z pozice dominantního vědění, např. prostor vědců, urbanistů a sociálních inženýrů (tzv. *representations of space*), ale také alternativní či subverzivní představy prostoru, vztahující se k „ovládanému“ prostoru uživatelů (tzv. *representational spaces*). Tyto protikladné symbolické systémy doplňuje v často citované triádě termín prostorové praxe (*spacial practices*), jenž vyjadřuje prostorový režim určité společnosti. Každá společnost – např. stát nebo společenská formace – totiž vytváří svůj prostor (IBID., s. 33, 38–39).

Pro urbánní dějiny nabízí koncept sociálního prostoru několik výhod. Především ukazuje způsob, jak konceptuálně propojit nejrůznější aspekty a roviny města: materiální městský prostor, sociální vztahy, kulturní praxi i diskursivní rovinu měst. Dále poskytuje perspektivu, která nahlíží města – včetně jejich hranic, ale také vzájemných vztahů a pozic v širším prostorovém kontextu – jako soustavně utvářená a přetvářená v interakci sociálních procesů, vztahů či aparátů moci, nejrůznějších prostorových reprezentací i jednání aktérů. A konečně představuje koncepcí sociálně produkováného prostoru východisko z přílišného důrazu na jazyk a imaginaci, navzdory zásadní funkci reprezentací. Lefebvre ostatně paradigma prostoru vymezil vůči krajnímu textualismu, a tedy i formálně sémiotickému modelu města. (Městský) prostor nevzniká jako nějaký koherentní text ke čtení – je spíše přesycen protichůdným „psaním“ (*writing*) nejrůznějších aktérů, procesů a struktur. Produkce prostoru však sleduje v první řadě praktické účely: prostor je formován primárně k užití (IBID., s. 131–132, 142–143). Podle některých interpretů koncept překlenuje dichotomii fyzického a mentálního prostoru a varuje před „epistemologickým upřednostněním“ (Edward Soja) reprezentovaného prostoru před prostorem reálným (BALSHAW – KENNEDY 2000, s. 3).

prostor ↑ 38

Důsledná perspektiva prostorového obratu, která se programově snaží překonat jednostranně imaginativní a diskursivní přístupy k městskému prostoru zohledněním jeho materiální stránky, je patrná v monografii Leifa Jerrama o modernizaci Mnichova na přelomu 19. a 20. století *Germany's Other Modernity: Munich and the Making of Metropolis, 1895–1930* (Jiná německá modernita. Mnichov a utváření velkoměsta v letech 1895–1930, JERRAM 2007b), resp. ve studii o jeho hranicích „Bureaucratic Passions and the Colonies of Modernity: An Urban Elite, City Frontiers and the Rural Other in Germany, 1890–1920“ (Zapálení byrokraté a kolonie modernity: městské elity, hranice města a „jiný“ venkov v Německu v letech 1890–1920, JERRAM 2007a). Práce o modernizaci Mnichova se pokouší vyvrátit mýtus o silném antiurbanismu v moderní německé společnosti, který se ustálil v narativu německých dějin. Obrací se proto k teoriím a projektům městských technokratů a jejich praktické aplikaci v postupné zástavbě užitého městského prostoru – infrastruktury, užitných budov či obytných čtvrtí, a to na příkladu řadového velkoměsta, k němuž se na rozdíl od Berlína, emblematického místa kulturní modernity, neváže estetizované vnímání moderní metropole jakožto prostředí nových zkušeností a experimentálních životních forem. V rovině teorie je podle autora nezbytné překlenout dichotomii mezi materiálním a imaginárním prostorem. Jerram se opírá

o Lefebvřův pojem sociálního prostoru, zejména o jeho konceptuální triádu (*spaces of representation – representational spaces – spatial practices*), interpretuje jej však v postmoderním duchu jako přístup, jenž zohledňuje především imaginativní rozměr prostoru. Ve zdánlivém rozporu s ním Jeram volá po empiričtějším pojetí, tj. po zohlednění hmatatelného rozměru budov a ostatních fyzických prvků městského prostoru a jejich reálného účinku: např. jak měla architektura obytných interiérů (kuchyně) či budov ústavů sociální péče strukturovat role a chování městských obyvatel. Výstavbu lze ostatně chápat – ve foucaultovském duchu – jako nástroj moci, resp. jako uskutečnění strategií a koncepcí technicko-administrativních expertů, architektů a plánovačů. Nicméně z druhé strany lze knihu číst i jako studii, která ukazuje na symbolický rozměr „banálních“ prostorových prvků města (JERRAM 2007b).

„Dialektický vztah“ mezi kulturní a fyzickou, resp. imaginativní a materiální dimenzí městského prostoru Jeram ilustruje na příkladu fyzické a symbolické proměny okrajové zóny Mnichova. Téma hranice města se v ní protíná jak s procesem územní expanze města, tak s otázkou představy města a jeho vztahu k „jinému“, tj. okolnímu venkovu. Studie postupně ukazuje, jak se měnila koncepce města v očích městských expertů, jak město fyzickými prvky vyznačovalo zónu kolem svého okraje, a konečně jak venkovské okolí města interpretovala dobová místní žurnalistika. Diskuse a strategie městských inženýrů a radních ukazují, že ještě koncem 19. století přežívala tradiční představa města jako uzavřeného a ohraničeného organismu, navzdory faktu, že opevnění bylo dávno zbořeno a město se postupně rozrůstalo. Dokládala to i výstavba prstence celních budek a hřbitovů na okraji města, vizuálně-hmotných prvků, jež stvrzovaly ideu zřetelných a stabilních hranic mezi městem a ne-městem. Celnice symbolizovaly předmoderní bariéru i díky svému účelu, neboť bránily rozvoji volného obchodu. Na počátku 20. století se však změnila strategie městských představitelů, kteří zaujali aktivní postoj k procesu územního růstu města a průmyslové zástavby v jeho okolí, spějícímu k právnímu začlenění přilehlého území k Mnichovu. Aby si zajistila kontrolu nad rozvojem periferní zóny, začala městská administrativa budovat tzv. „koloniální základny“ v okolí města, tedy fyzické prvky v prostoru, kolem kterých se měl podle inženýrů odvíjet budoucí rozvoj nových čtvrtí. Jeram uvádí jako příklad novou plynárnu a školu, dvě zařízení vystavěná „na zelené louce“, která ztělesňovala modernitu, ale také přeznačovala okolí města jako prostor pro budoucí kolonizaci. Kolonizačně-civilizační reinterpretaci okraje města ze strany expertního vědění, včetně jeho realizace v prostoru, odpovídala reprezentace venkova v dobovém tisku. Na otázku, jak si městští současníci představovali agrárního „jiného“, Jeram odpovídá, že v očích žurnalistů nebyl okolní venkov idylickým protějškem ke zkaženému velkoměstu, nýbrž „neproduktivní prázdnotou“ (JERRAM 2007b).

Nárůst prostorové tematiky a specializace jazyka současného urbánněhistorického diskursu, o kterých svědčí pohled na recentní urbánněhistorické publikace a konference, nicméně nevyplývá jen z rekonceptualizace prostoru. Souvisí také s „objevením“ prostoru ze strany sociálně a kulturně orientovaného studia měst, pro které se městský prostor – a vůbec prostorovost a materialita města – stal významným tématem, interpretačním hlediskem nebo rámcem pro další témata, např. genderu a identit. Tento obrat ilustruje např. studie literární historičky Sharon Marcus (1999) o činžovních domech v Paříži a Londýně 19. století: ve středu jejího zájmu jsou „diskursy o činžovních domech, nikoli činžovní domy jako takové“, neboť autorku zajímají především významy, které se k těmto stavebním prvkům moderních měst vázaly. Kulturně-historické čtení dobové beletrie, ale i architektonických plánů či debat urbanistů, opřené o koncept sociálně utvářeného prostoru, představuje subtilní analýzu, jak se ve vzájemné interakci mezi kulturní imaginací a reálným užitím a vývojem městského prostoru (pronájem pokojů,

gender
↑ 198–199

haussmannizace, růst předměstí) utvářely distinkce mezi veřejným a soukromým prostorem, mezi vnějším, maskulinním světem města a sférou domesticity, uzavřené v interiérech městského obydlí. Distinkce ambivalentní, neboť autorka chce především problematizovat ustálené asociace mezi určitými sférami a jejich genderovými významy.

Zbývá otázka, zda právě (sociální) prostor poskytne minimální konceptuální základ, který by umožnil koherentně integrovat nejrůznější roviny urbánního fenoménu, aniž by vnucoval reduktivní koncept měst, a nabídl tak přijatelné východisko například pro historické syntézy měst či urbánní společnosti. Příkladem tohoto uvažování je definice města, se kterou přišla Adelheid von Saldern. Města definovala jako „významuplné sociální prostory a kulturní průsečíky obecně společenských procesů, diskursivních (sebe)porozumění, komunikativních interakcí a subjektivních přisvojení“ či jako „historické sociální prostory“ (*historische Sozialräume*), ve kterých se v kondenzované podobě projevují obecné vývojové procesy společnosti a které poskytují rámce pro nejrůznější diskursy, mnohdy přesahující místní hranice či sféru individuální každodenní zkušenosti včetně identifikace jedinců s městem (SALDERN 2005, s. 24–25). Saldern použila tuto širokou definici v projektu, jenž srovnával výročí a slavnosti ve vybraných německých městech v kontextu tří různých politických systémů, přičemž městské slavnosti měly sloužit – ve shodě s autorčinou představou o inovativním propojování badatelských polí – jako určité prizma pro propojení tématu kolektivní identity, paměti, politicko-ideologického kontextu či hospodářského a urbanistického vývoje města.

Příklad inovativního propojování badatelských polí, o němž hovoří Saldern, nabízejí „urbánní dějiny vědy“, za které se před časem zasazovala skupina autorů a autorek v tematickém čísle časopisu *Osiris* (2003). Zastánci koncepce odkazují na vzájemné interakce vědy a města v dějinách, především však argumentují, že městské dějiny tvoří důležitý kontext pro dějiny vědy, které naopak nabízejí nový pohled na urbánní dějiny. Z pohledu města to předpokládá přinejmenším těsnější začlenění vědy do městských dějin, neboť „je-li věda produktem města, formovaným specifiky městských kontextů, pak není důvod, proč by neměla tvořit součást dějin města podobně jako místní průmysl, umění či doprava“ (DIERIG – LACHMUND – MENDELSON 2003, s. 3). Avšak pro dosavadní dějiny vědy, technologií či lékařství představovala města především „jeviště, sociální a politické prostředí pro vědecké kontroverze či rozvoj vědeckých institucí“, zatímco urbánní dějiny považovaly expertní vědění či technologie většinou za „vnější faktory, které intervenovaly do struktury měst, resp. které byly ‚aplikovány‘ hygieniky a městskými plánovači“ (IBID., s. 2). Hlubší teoretické propojení města a vědy umožňuje teprve nové pojetí obou konceptů. Autoři a autorky proto přejímají nejen Tillyho metodologický návrh využít města jako ideálního místa pro studium velkých sociálních procesů v lokálně specifickém kontextu. Opírají se především o podstatné konceptuální rozšíření města jako sociálně utvářeného i tvořivého prostoru, jež nelze oddělit od roviny významů a kulturní praxe: připomínají, že v novém kulturně orientovaném pojetí „netvoří město jen lidé, budovy a instituce“, nýbrž že „nedílnou součástí je také velké množství praktik a významů“ (IBID., s. 4), a odvolávají se na recentní studie městské každodennosti a textové analýzy různých diskursů města, badatelský posun nad rámec tradičních kulturně-společenských aktivit a institucí např. k *flâneurii*, k nočnímu životu nebo salónům, a v neposlední řadě na studia různých forem urbánní imaginace. Vědu jakožto praxi je třeba vnímat jako fundamentálně zakotvenou v (městském) prostoru, který však není jen prázdnou, abstraktní kategorií, resp. inertním prostředím, nýbrž nedílnou a aktivní součástí sociálních vztahů. V rámci urbánních dějin vědy se tak otevírají otázky, jak městský prostor (genderově strukturovaný,

významově nasycený) ovlivňuje vědeckou praxi, a naopak, jak provozování vědy formuje prostor. Samotné výrazy „město“ a „urbánní“ jsou sociální a kulturní konstrukce, na jejichž utváření se věda výrazným způsobem podílí.

Toto pojetí města umožňuje vytvořit širokou matici „konstitutivních vztahů“ mezi městem a vědou, přičemž autoři eseje uvádějí jako příklad čtyři badatelská pole: formování urbánní expertizy, vědecké reprezentace města, městský kontext míst vědy a vědění z ulice. V prvních dvou příkladech jde o nový způsob, jak uchopit starší téma. Podíl inženýrů, lékařů, urbanistů, sociálních a přírodních vědců na formování a regulaci městského prostoru byl již zkoumán. Tematizaci však unikly takové problémy jako samotné utváření expertního vědění – a jeho legitimacy – v rámci modernizace měst a v sepětí s jejich administrativními aparáty včetně otázky, jakým způsobem se v urbánní expertize prolínaly akademické a administrativní kultury vědění. Také reprezentace měst a urbanity ze strany vědy získávají zásadnější teoretický rozměr, chápeme-li vědecké poznatky jako reprezentace a selektivní konstrukce, zatímco nedílnou součástí měst tvoří rovina jejich reprezentací. Věda zásadně formovala koncepty města a urbanity, které pak zpětně ovlivňovaly utváření města: např. metafory a konceptualizace města jako těla či organického systému město naturalizovaly, popř. přispěly k jeho medikalizaci. Vědecké reprezentace vymezovaly, ale také problematizovaly hranici mezi městem a ne-městem: např. uchopení města jako specifického ekosystému ze strany poválečných německých biologů rozměnilo distinkci mezi „přírodním“ venkovem a „umělým“ městem. V neposlední řadě se poukázalo na význam vizuálních vědeckých reprezentací – atlasů, plánů, schémat, které začaly zobrazovat město „jako geologické místo, síť ulic, spleť podzemních katakomb, systém potrubí, soubor statistických distribucí“ (IBID., s. 12). Ostatní dvě badatelská pole kladou větší důraz na význam městského prostoru a jednání. Autoři a autorky poukazují např. na funkci lokálně městského prostředí konkrétních míst vědy (např. laboratoří, muzeí, hvězdáren, nemocnic), na utváření, ale i překračování sociálních a fyzických hranic mezi prostorem vědy a prostorem městské veřejnosti, na sekundární využití městských technologií ve vědeckém provozu nebo na význam měst jako kulturních center pro sdílení a šíření vědeckých poznatků. Rubrika „vědění z ulice“ pak obrací pozornost k roli běžných – nevědeckých – činností a sociálních interakcí v prostředí měst a jejich podílu na produkci zdánlivě čistě vědeckého poznání.

Výhledy

Atraktivita města jako badatelského pole moderních a soudobých historických studií narůstá, neboť (post)moderní společnosti jsou ve své podstatě urbánní, a prosadí-li se prostorové paradigma v historických vědách, město se posune o to více do popředí všeobecného zájmu. I z tohoto důvodu lze – možná paradoxně – očekávat, že konceptuální a metodologická roztříštěnost ve studiu města se spíše prohloubí. Ve jménu inovace se budou objevovat a propojovat nová témata a pěstovat dílčí obraty, např. „emocionální“. To samo o sobě nevzbudí zásadní nevoli; málokdo chce dnes volat po nějaké nové ortodoxii. Otázka spíše zní, zda se podaří vytvořit kolem multiperspektivního města sdílený rámec efektivní komunikace. Nicméně je pravděpodobné, že budou přibývat snahy ze strany části urbánní historie, ale i některých dalších subdisciplín historické vědy, posunout – nebo vrátit? – studium měst k širší perspektivě: těsněji začlenit urbánní perspektivu do obecných dějin, propojit mikro- a makroanalytické přístupy, studovat vývoj měst v nejrůznějších socio-spaciálních rámcích či transnacionálních vztazích a procesech, a v neposlední řadě hledat obecnější vysvětlující teorie.